

## Ismeretések

---

### "KUTYAFEJŰ TATÁROK" VAGY TENGRI KÜLDÖTTEI?

/Vásáry István: Az Arany Horda Kossuth Kiadó, 1986.  
Szivárvány sorozat /

A Mongol Birodalom egyetemes történeti jelentősége abban áll, hogy a mongol volt az első nomád nép, amely egész Kínát meghódította; függésbe kényszerítette a fontos kultúrális szerepet játszó Tibetet, valamint Koreát és Hátsó-India országait: elfoglalta a virágzó kultúrájú Turkesztánt, Perzsiát; az orosz fejedelemségeket több, mint két évszázadon át tartotta uralma alatt. A dél-orosz steppe volt a legnyugatibb terület, amelyen a mongolok tartósan megtelepedtek, de évtizedeken át rettegett földük Közép és Nyugat-Európa is. A Dzsingisz alapította birodalom azonban nem pusztán katonai és politikai szempontból változtatta meg Ázsia és Kelet-Európa képét: a "pax Mongolica" a kereskedelmi utak biztonságát jelentette ennek jótékony kultúrális és technikai következményeivel együtt.

Európa és Magyarország szempontjából különösen a birodalom nyugati része fontos, melyet Batu és utódai birtokoltak. Dzsingisz halála előtt maga osztotta szét birodalmának részeit fiai között. A dél-szibériai részeket és a majdan meghódítandó nyugati területeket kapta Dzsocsi, a legidősebb fiú, ő azonban apja előtt néhány hónappal meghalt. Legidősebb fia helyett annak öccse, Batu irányította ezeket a birodalomrészeket. Ő rövidesen valóban meghódította Európa egy részét, tekintélye megnövekedett, később pedig meghatározó szerepet játszott a nagykán személyének kiválasztásában. Az ő támogatásával vették át a birodalom kormányzását a legkisebb Dzsingisz-fiúnak, Tolujnak az utódai az Ögödej-ágtól. Batu részbirodalma /ulusza/, az Arany Horda függetlenné vált: uralkodói már a nagy Mongol Birodalom szétesése előtt is sokszor döntöttek olyan ügyekben, melyeket a nagykán elé kellett volna vinniük.

Vásáry István könyve nemcsak azért fontos, mert az egyetemes történelemben jelentős szerepet játszó néppel ismertet meg - nekünk más okból is tanulságos lehet. Egyrészt azért, mert az Arany Horda történetének bizonyos részei szorosan kapcsolódnak a magyar közép-

kor történetlméhez: a szerző, mint előszavában írja, olyan képet szeretne adni a támadókról, amely "mégiscsak reálisabb lesz a tudatunk mélyén ma is ott lapuló "kutyafejű" tatár torz alakjánál". Másrészt azért, mert alig négy évszázaddal korábban egy másik nomád nép tört Európára: a magyar. Természetesen nem alkothatunk sztereotípiát "a nomád" népről, ahogyan például a bizánci történészek tettek, de kellő körültekintéssel és óvatossággal helyenként párhuzamba állíthatjuk a honfoglaló és a honfoglalás előtti magyar és a 13. századi mongol társadalmat, akár kulturális, akár katonai szempontból.

A könyv első fejezete olyan kérdéseket tárgyal, melyek ismerete mindenképpen szükséges a Mongol Birodalom illetve az Arany Horda kialakulásának, történetének, bukásának megértéséhez. Az itt kifejtett gondolatok közkielmekeket oszlatnak el a nomadizmus kialakulásáról, a letelepült és nomád társadalmak viszonyáról, a nemzeti-ségi-törzsi társadalom mibenlétéről.

"Tartós, nomádok alapította birodalom csak földműves civilizációkkal létesített együttélés, szimbiózis esetén lehetséges" - írja a szerző a letelepült és nomád társadalmak kapcsolatát elemezve. Valamivel pontosabb lehet a kép a következőkkel kiegészítve: ha a nomádok földműves területeket vontak hatalmuk alá, és a hatalmat nagyobb nomád egységekkel akarták biztosítani, az adott területen hanyatlásnak indult a földművelő kultúra; ha viszont nem voltak jelen kellő létszámban, a helyi lakosság asszimilálta őket - ez történt az Észak-Kínát meghódító taggacsokkal, kitajokkal, mongolokkal, a Perzsiát meghódító szeldsükökkel, a perzsiai mongolokkal. /Az asszimiláció jellemző volt ott is, ahol nem letelepült népekkel érintkeztek. Az Arany Horda mongol hódítói azért őrizhették meg sajátos nomád arculatukat, mert a terület leigázott népei túlnyomórészt hasonló életformájú és kultúrájú török népek voltak. /Egy nomád nép igazán hosszú ideig csak akkor tarthatta meg birodalmát, ha letelepült életmódra tért át. Ez történt például akkor, amikor 840-ben a kirgizek szétverték az ujjur birodalmat; a vesztesek egy része Turkesztán felé menekült, ott birodalmat alapított, földadta nomád életformáját, és csak nem négyszáz évig uralta a területet - éppen az előretörő mongoloknak hódoltak be.

A szerző fölhfvja a figyelmünket arra, hogy a török és mongol elnevezésnek van a köznyelvben kevésbé ismert jelentése is: egy-egy nyelvcsaládot jelölnek. Itt esik szó arról is, honnan származik a

mongol-tatár kettős elnevezés, miért írta a nagykán udvarában járt Plano Carpini: " az általunk tatároknak nevezett mongolok". Noha az Arany Horda megalapítói és hosszú időn át uralkodói is dzsingiszidák voltak, vagyis a tulajdonképpeni mongol törzsből származtak, Vásáry István többnyire a tatár nevet használja e birodalom népeinek jelölésére, követve az európai hagyományt.

A tatár népnév kalandos utat járt be. Dzsingisz korában a tatárnak nevezett nép bizonyosan a mongol nyelvcsaládhoz tartozó nyelven beszélt. /Az elnevezés viszont már jóval korábban, a 8. sz.-i keleti türk rovásírásos feliratokon is felbukkan. / A kezdeti háborúskodások után behódoltak Dzsingisz mongoljainak és szövetségesként harcoltak mellettük. A középkori Európa a Mongol Birodalom népeinek összefoglaló elnevezéseként használta a tatár-t, és ez lett az Arany Horda népeinek önelnevezése is, hogy mutassák ezzel a hódítókhoz való azonosulásukat.

Később Európában - miután ez a földrész is közelebbi ismeretségbe került az oszmánokkal - a nem oszmán, de török nyelvű népeket nevezték így.

Az utóbbi néhány évtizedben megint változott a tatár jelentése. Nem olyan régen jelölhetett volga-vidéki, krími, szibériai török nyelvű népeket, amelyek nevüket az Arany Horda utódállamaiként alakult tatár kánóságoktól kapták örökségül. Ma már többnyire a kazáni tatár nyelvjárásokat beszélő csoportokat értik tatár alatt; a szibériai tatár nyelvjárások is ezek közé tartoznak, irodalmi nyelvük azonos a volga-vidéki tatárokéval. A krími tatár pedig négy nagyobb nyelvjárás összefoglaló neve.

Ide kapcsolódik, hogy nem hajt a tatár típusú szólásaink az oszmán hódoltság korának emlékei, nem a tatárjáráséi: a Krími Kánóság tatárjaira vonatkoznak.

Olvashatunk az Arany Horda történetének előzményeiről: Dzsingisz uralomra jutásáról és arról, hogyan teremtett világbirodalmat - megtoldva egy érdekes kultúrtörténeti összefoglalóval a János papkirály országáról szóló legendákról.

A következő négy fejezet az Arany Horda eseménytörténete, de hogy az összefüggések világosabbak legyenek, rövid összefoglalást kapunk azokról a népekről és területekről, amelyek az Arany Hordához

tartoztak, vagy valamilyen módon érintkeztek vele. / Például a kunokról, a volgai bolgárokról; a Krím szerepéről, az ilkánok birodalmáról, a hvárezmi szultánságról stb./

A 6-8. fejezetben találjuk mindazt, amivel évszámokon és történéseken kívül jellemezhetjük egy korszak történelmét: tárgyalja az államszervezet, ezen belül a joggyakorlat, a közigazgatás, a katonai szervezet kérdéseit; szó esik az Arany Horda gazdaságáról és kereskedelmi kapcsolatairól, városairól, kultúrájáról.

Az Arany Horda államalakulatáról szólva Vásáry állást foglal amellett, hogy "a nomád és feudalizmus fogalmak együttes használatát nem indokolják történelmi érvek", de meggyőző érveléssel elutasítja azt is, hogy a keleti despotizmus vagy az ázsiai termelési mód címkéjét erőltessük rá. Mint írja, a nomád állam alapja nem a földbirtok volt, a birodalmat nem akkor érezték erősebbnek, ha nagyobb volt a kiterjedése, hanem akkor, ha a meghódított népek száma és az állatállomány növekedett. A letelepült népekkel való együttélés hatásaképp a 14. században megjelent néhány feudalizmusra jellemző vonás is az Arany Hordában, és csak ekkor kezdett 'földterület' jelentést is fölvenni az ulusz, amely korábban csak a hódítás révén létrejött hatalmat jelentette.

Másik fő érve némiképpen megtévesztő lehet: "a földterület állandóan változott; egy nomád nép állam akár pár év alatt ezer kilométerekkel odébb "helyezhette át" saját területét." Ez azt a tévhitet erősítheti meg, hogy a nomadizmus azonos a legelőterület folytonos áthelyezésével, holott a szerző is igyekszik ezt a közhitelmet eloszlatni könyvének más helyein. Talán érdekesebb lenne ezt az érvet másodlagosként kezelni. Fontosabbnak tűnik az, hogy a legelőterületet újra meg újra fölosztották, így - a legelőváltás következtében - ugyanazt a földet használták az uralkodó és az alávetett törzsek; valamint az, hogy a föld birtoklását hármasság jellemezte. A földterület egésze az egész törzsszövetségé volt; részei mindig egy-egy nemzetség birtokában voltak, de csak meghatározott időre; a nemzetségek téli szállása, mely rendszerint kultikus helyé vált, viszonylag állandónak volt mondható.

Az Arany Horda gazdasági életéről szóló fejezetben részletes leírást kapunk a fővárosról, Szarajról. Ez a fejezet a nomád állattartást, a városokban folyó életet, a kézművesipart, az adórendszert, a kereskedelmet elemzi, de néprajzi érdekességeket is olvashatunk

arról, mit tekintettek a nők, mit a férfiak munkájának; a jurták szerkezetéről; étkezési, öltözködési szokásaikról.

A temetkezési szokásokat a szerző az Arany Horda népeinek vallási nézetei kapcsán említi. A vallást illetően a türelem volt a birodalom legfőbb jellegzetessége 1313-ig. Ekkor vette föl Özbek kán az iszlámot, államvallássá tette, a sámánokat és a buddhista hittérítőket elűzte, a kereszténységet és a judaizmust viszont - az iszlám szerint e két vallás szintén isteni kinyilatkoztatás alapján írott könyvekre épül - továbbra sem üldözték. /A mongolok eredetileg inkább csak a nesztorianizmust ismerték, az Arany Horda területén azonban katolikus missziók is működtek. A keleti kereszténységgel főként az orosz fejedelemségek leigázása után kerültek kapcsolatba./

Az említett vallási türelem a török és mongol népek régi monoteista vallásának egyik alapvonása volt. Tengri nevű istenük "nem féltékeny Isten, mint Jahve és Allah, hagyja, hogy mindenki úgy tisztelje őt, ahogyan kedve tartja" - írja a szerző. A könyv e része ráirányítja figyelmünket arra, hogy át kell formálnunk a nomád népek vallási nézeteiről kialakított képünket - és ez fontos lehet a magyarság régi vallásának megismerésében is - , hiszen a belső-ázsiai nomádok hitéről szólva sokkal gyakrabban hangzik el a "samansztikus", mint a "monoteista" jelző. Nem minden alap nélkül persze, hiszen samansztikus hitelemek nagy számban találhatók nomád népeknél. A Mongol Birodalomban járt követek sok "pogány babonát" jegyeztek le, a könyvben ezekről is olvashatunk.

Vásáry István szerint a két világgép viszonya egymáshoz a következő: "létezik egy felső lény, Isten, de a föld feletti és alatti rétegeket jó és rossz szellemek sokasága népesíti be. Az Égy-Isten távol van, vele imádság vagy szertartás révén nem lehet kapcsolatot teremteni, de szellemi világ lényeivel - sámánok közvetítésével - igen." Valóban: a mongol előkelők, maga a kán is, fontosabb cselekedeteik előtt mindig kikérték sámánjaik tanácsát, s ez a szerző véleménye mellett szól. Gyengébb viszont feltevését, hogy a birodalom más vallású papjainak, keresztényeknek, muszlimoknak, buddhistáknak egyaránt, kötelességük volt imádkozni az uralkodóért, tehát ők is "közvetíthettek" Tengri felé.

A két világgép viszonya másképp is elképzelhető Róna-Tas András tanulmánya alapján /Materialien zur alten Religion der Türken s.a./.

Ő a törökök és a mongolok hitét olyan szinkretikus belső-ázsiai vallásnak tartja, amely eredetét tekintve két fő összetevőre bontható. Az egyik, a samanizmus, különböző hitek összessége, s egy-egy területre és népre jellemző, hogy ezekből az elemekből mit és hogyan használ föl hitvilága /a samanizmus vallásnak még nem tekinthető/ kialakításához. Olyan népeknél élt, melyek szociális struktúrájának szervezettsége alacsony fokú volt. Az erdőövezet tipikus világképe, ahonnan a nomád népek "utánpótlásukat" kapták.

A másik komponens viszont a steppezóna jellemző vallása, olyan társadalmakban jött létre, amelyekben egyeduralkodó állt az alattvalók fölött. Ezt a vallást, mely a nomád társadalmak uralkodó rétegének hite volt, a francia vallástörténész, turkológus Jean-Paul Roux nevezte el tengrizmusnak /a tengri 'törökül'isten'-t jelent/.

A tengrizmus monoteista vallás, de istene nem ex-nihilo teremtő; amennyire az ősi hitre vonatkozó szűkös emlékegyéből kihámozható, a világot Tengri tulajdonképpen nem "teremtette", hanem "összerakta", "összeillesztette" - erről a magyar gyárt szó is tanúskodik, amely török jövevényszó nyelvünkben, és török megfelelőjét /yarat-/ használták a világ megalkotásának jelölésére.

A szerző külön fejezetet szentel az Arany Horda és az orosz fejedelemségek kapcsolatának az első mongol támadásoktól végigkövetve viszonyukat, elemelve a mongol uralom hatását.

A könyv ismeretterjesztő céllal íródott, valószínűleg ezért van az, hogy Vásáry István csak az általa elfogadott nézeteket ismerteti az erősen vitatott kérdések tárgyalásakor. A Mongolok titkos történetéről például azt olvashatjuk, hogy az 1240-es években keletkezett. E munkának van ugyan kolofónja, amelynek alapján valamelyik állatciklus patkányévére datálható, de a vélemények eltérnek azt illetően, hogy 1240-ről, 1252-ről vagy 1264-ről van-e szó; hogy az egész mű keletkezett-e akkor vagy csak főbb részei; hogy az eredetit írták-e abban az évben vagy csak a másolatot; stb. Még néhány példa: vitás kérdés az is, hogy a qun és a quman név valóban azonos töből származtatható-e, mint a szerző írja; és az is, hogy 1222-ben vagy 1223-ban volt-e a Kalka menti csata. / A könyv különböző helyeiben - nyilván sajtóhiba miatt - mindkét dátum szerepel. /

Bizonyára segíti a Szivárvány sorozat céljainak elérését az egyszerűsítés, olykor azonban félreértésekhez vezethet. Egyetlen pél-

da: pontosabb lenne középkécsák-nak nevezni azoknak a nyelvjárá-  
soknak /vagy nyelveknek/ az összességét, amelyekből a ma kécsák-  
nak nevezett török nyelvek többsége kialakult, és nem kun-nak,  
mint /a szovjet kutatók gyakorlatát követve/ a szerző teszi, hiszen  
a kun is csak egyike volt a középkécsák nyelvjárásoknak /nyelvek-  
nek/.

A könyv stílusa is hozzájárul, hogy élvezetes olvasmány legyen,  
sőt olykor mintha túlzottan is "élénk" lenne a fogalmazás. A bibliog-  
ráfiában sajnos csak az összefoglaló munkákat és a legfontosabb  
forráskiadásokat találjuk. Mindamallett a könyv rengeteg informáci-  
ót nyújt, számos kérdést elemez részletesen, és idézetek, miniatú-  
rák és régészeti leletek fényképei, rajzok, térképek, családfák te-  
szik még szemléletesebbé.

SÁNDOR KLÁRA